

Eugeniusz Gąsiorowski

Ruina jako miejsce pamięci i pomnik

Ochrona Zabytków 40/3, 163-175

1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

nie warunków i środków dla następujących przedsięwzięć:

1. Należy położyć nacisk na umacnianie istniejącej już sieci muzeów i stworzenie właściwej bazy dla ich działalności. Tworzenie nowych muzeów należy uzależnić od spełnienia ścisłych wymogów dotyczących zbiorów, budynków i kadr.
2. Ze względu na brak w muzealnictwie zorganizowanego systemu kształcenia należy rozwinąć studia podyplomowe oraz stworzyć system kształcenia specjalistycznego dla kadr pomocniczych.
3. Należy dążyć do poprawy płac w muzealnictwie, tak aby stanowiły one czynnik stymulujący umacnianie i rozwój wysoko kwalifikowanej kadry i były zachętą do podejmowania pracy przez młodych.
4. Niezbędne jest utrzymanie w muzeach priorytetu dla inwentaryzacji i opracowania naukowego zbiorów. Należy rozwijać nowoczesne formy dokumentacji.
5. W oparciu o współpracę z władzami ważne jest dalsze rozwijanie i unowocześnianie bazy lokalowej muzeów m.in. poprzez przejmowanie obiektów za-

bytkowych na cele muzealne. Należy zakończyć realizację gmachów muzeów narodowych w Krakowie i Poznaniu oraz wspierać działania na rzecz realizacji budowy Muzeum Śląskiego w Katowicach, modernizować Muzeum Narodowe w Warszawie.

6. Muzea muszą zaktywizować działalność upowszechnieniową i kulturalną tak, aby zwiększając swe wpływy finansowe mogły je przeznaczać na finansowanie najpilniejszych potrzeb.
7. Należy zabezpieczyć poprawę stanu wyposażenia muzeów w elektroniczne instalacje chroniące zbiory przed kradzieżą i pożarem, sprzęt techniczny i audiowizualny potrzebny do współczesnej działalności upowszechnieniowej, sprzęt i materiały konieczne do konserwacji i dokumentacji zbiorów oraz środki transportu niezbędne do realizacji badań naukowych i upowszechniania.

doc. dr hab. Andrzej Gruszecki
Instytut Historii Architektury i Sztuki
Politechniki Warszawskiej
(w czasie pisania tego artykułu
Generalny Konserwator Zabytków)

THE PROTECTION OF HISTORIC MONUMENTS AND MUSEOLOGY IN POLAND. THE PRESENT CONDITION AND PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT

In the past four decades Poland has noted major achievements in the field of monuments' protection. A vast number of monuments, destroyed during the war, have been rebuilt and new museums opened. (In 1945 Poland had 20 museums, while in 1986 – 528). The artistry of Polish conservators has gained them renown not only in Poland but also abroad. Each year 1,500 structures are subjected to renovation; still, quite a lot of monuments are waiting for conservation intervention.

Much has been done with regard to inventorying the monuments. 260,000 monuments of architecture and building as well as nearly 1,400 towns, 5,000 parks, 3,000 cemeteries and 90,000 archaeological sites have been registered. Despite unquestionable achievements there still exist many problems that make difficult the work on monuments' protection and museology. The present article sets out proposals for their solution.

EUGENIUSZ GAŚSIOROWSKI

RUINA JAKO MIEJSCE PAMIĘCI I POMNIK *

Ruina – według definicji budowla zniszczona przez katastrofę żywiołową i wojny lub przez zaniedbanie, uratowana od rozkładu i nie odbudowywana – stanowi wyodrębnione zagadnienie w historii kultury¹. Jego istnienie uświadomiono sobie w okresie renesansu we Włoszech, który przyznał estetyczną wartość ruinom antycznym, dotychczas powszechnie wykorzystywanym jako kamieniołomy i uczynił z nich obiekt artystycznych i archeologicznych zainteresowań. Od tego czasu (a być może już wcześniej, aczkolwiek nie posiadamy na ten temat informacji) ich emocjonalne przymioty i walory, obciążone różnorodnymi znaczeniami, wywierają magiczny wpływ na fantazję ludzką. Ruina staje się potężnym nośnikiem nastroju i symbolem – od elegijno-sentymentalnego w epoce renesansu, poprzez romantyzm ruin osiemnastego i dziewiętnastego wieku z „odkryciem” średniowiecznych ruin, po dzień dzisiejszy.

Motyw ruin zaczął pojawiać się w innych gatunkach sztuki – nie tylko w malarstwie i architekturze (obrazy z motywem ruin, sztuczne ruiny w sztuce ogrodowej, krajobraz z ruinami w dekoracji scenicznej), lecz także w poezji (poemat z motywem ruin) i literaturze po-

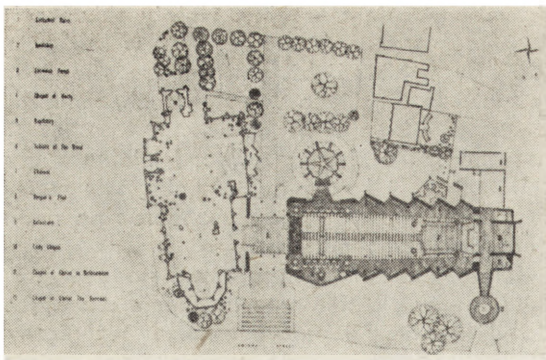
wieściowej (powieść z dreszczykiem)². Ruiny są bodźcem do kontemplacji i refleksji nad ludzkim losem, do duchowych przeżyć od melancholijnych do tragicznych. Patos znikomości ruin był doznawany we wszystkich czasach. Ruiny stawały się symbolem nietrwałości wszystkiego, czego człowiek dokonał, co więcej, nietrwałości wszystkiego, co ludzkie w ogóle (tu istnieje także styczność z symboliką grobu)³. W różnych językach powstawały różne pojęcia (określające przeży-

* Artykuł ten ukazał się w: *Sonderdruck. Österreichischen Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*. XXXIII 1979 s. 81.

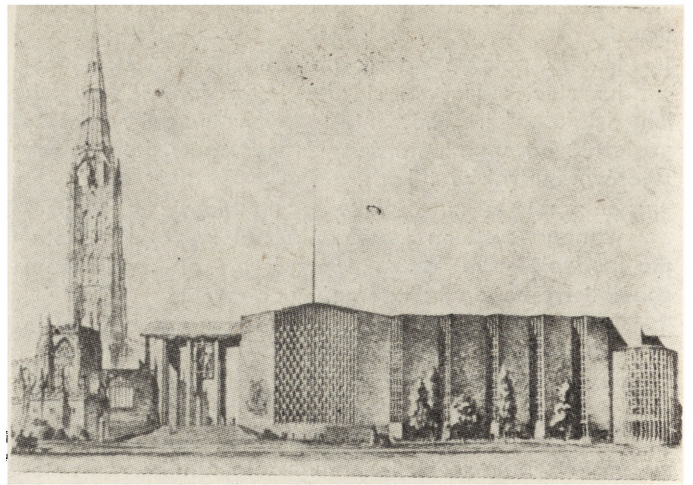
¹ Hasło „Ruine” in: *Wasmuths Lexikon der Baukunst*. Bd. V, Berlin 1937 s. 478–479; J. Jahn, *Wörterbuch der Kunst*. Berlin 1957 s. 576–578; Brockhaus, *Enzyklopädie*. Bd. 17, Wiesbaden 1973 s. 221. W wymienionych dziełach dalsze wskazówki bibliograficzne.

² R. Haferkorn, *Gotik und Ruine in der englischen Dichtung des 18 Jahrhunderts*, Leipzig 1924; C. Fehrman, *Ruinas romantik. En litteraturhistorisk studie*. Stockholm 1956.

³ R. Haferkorn, *op. cit.*, s. 12, 16, 191/192. Porównaj także: G. Simmel, *Die Ruine*, w: *Philosophische Kultur*. Leipzig 1919.

A B

1. Coventry: A – plan starej i nowej katedry; B – stara i nowa katedra, widok z boku, według projektu B. Spence

1. Coventry: A – plan of the old and new cathedral; B – old and new cathedral, a side view, designed by B. Spence

cia związane z kontemplacją ruin), które w dosłownym tłumaczeniu brzmią np. w języku niemieckim: „uczucie ruin” (Ruinempfindung), „sentymetalność ruin” (Ruinensentimentalität), „cierpienie ruin” (Ruinenschmerz), „przyjemność ruin” (Ruienlust), „estetyka ruin” (Ruienesthetik); w języku angielskim „fascynacja rozkładu” (Fascination of Decay), „przyjemność z ruin” (Pleasure of Ruins); w języku francuskim „piękniejsza niż sama piękność jest ruina piękności” (Plus belle que la beauté est la ruine de la beauté)⁴.

Te doznania i wywołane przez nie dokonania artystyczne są wynikiem uświadomienia sobie malowniczości ruin pochodzących z odległej przeszłości. Odmienne jednak przeżycia towarzyszą ruinom z czasów nam bliższych, a przeżycia świadków tych zniszczeń są jeszcze inne. Mówi się wprawdzie o patosie ruin wojennych, lecz na przykład w Callota serii rycin „Misères de la guerre” o wojnie trzydziestoletniej i w dziełach Goi i Daumiera nie jest to patetyczne piękno gruzów, ale przede wszystkim nędza, nieszczęście i strach tych, którzy przeżyli⁵. W XVIII-wiecznej poezji angielskiej ruina powstała w chaosie wojennym w przeszłych czasach jest znakiem ostrzegającym przed lekkomyślną wojowniczością⁶. „Ruiny wojenne pozwalają duszy zadrzeć przed jej własnym nieszczęściem”, bowiem gdzie człowiek „samowolnie niszczy swoje dzieło, odczuwa on trudną do pokonania sprzeczność pomiędzy dziełem zniszczenia a swoim najwyższym dążeniem. Nie odczuwa tego na widok zburzonych fortyfikacji, gdyż w tym wypadku sens zniszczenia wynika z celu, w jakim zostało ono podjęte. Natomiast całkowicie pozbawione sensu wydaje mu się jego postępowanie, kiedy zamienia w ruiny kwitnące miasta i spokojne miejscowości”⁷.

Także zniszczenia, które zostały dokonane w czasie I wojny światowej, znalazły swoje odzwierciedlenie w sztuce (np. malarzy ruin z Londynu i Otto Dix’a z Niemiec). Wszystkie one jednak zostały zdominowane przez ostatnią wojnę, która przeszła przez całą Europę i pozostawiła morze zniszczeń oraz pochłonęła miliony istnień ludzkich. Ruiny przywołując tamten czas głęboko zapadły i utrwaliły się głęboko w świadomości poszkodowanych. W Anglii artyści znowu namalowali tysiące obrazów o tematyce związanej z ruinami. Obok dramatu wojennego wyrażają one nadzieję i optymizm⁸. W twórczości niemieckiej natomiast dominowała w „sztuce ruin” (Ruienkunst) pozbawiona wszelkiej nadziei tragiczność lat powojennych związana z rozmy-

ślaniami o ludzkim losie. W 1948 roku Vogel pisze, „...że ruiny poza swą estetyką i historycznością (...) stały się (...) dla nas symbolem zagrożenia, ich ciemny cień towarzyszy wszystkim myślom, które dotyczą rodzaju ludzkiego. Rozprawić się z ruinami znaczą dzisiaj szukać nowego stosunku do istnienia w obawie i rozpacz lub w miłości, wierze i gotowości działania”⁹. Swoją pracę kończy słowami: „Jeszcze stoimy jak pozostałości naszych miast zmieszani, rozbici, rozdarci. Ale wiemy, że świat zawsze się zmieniał i że we wszystkich czasach dawał grzy, cielesne i duchowe. Zrozumieliśmy, że zadanie, które zostało nam postawione w naszych czasach, jest szczególnie ciężkie, że będziemy tylko wtedy dalej żyli, kiedy przewyciężymy grzy wokół siebie i w sobie”¹⁰.

Cytowane fragmenty dobrze obrazują myśli i nastroje pierwszych lat powojennych.

Uwypuklają także dążenia do usunięcia ogromnych obszarów gruzów i do odbudowy. W tym samym czasie powstała także myśl, aby pozostawić niektóre ze zniszczonych budowli jako świadków tragicznych wydarzeń, jako pomniki. Ta idea rozciągnęła się od Coventry do Hiroshimy. Wybrano głównie ruiny zabytkowych obiektów budownictwa. Ruiny te – w kilku wypadkach w powiązaniu z nowoczesną architekturą – stworzyły pełne wyrazu symboliczne monumenty. W poniższym przeglądzie, w którym omówiono obiekty według krajów, poświęcono uwagę ideologicznej motywacji i rozwiązaniu architektonicznemu. Techniczne problemy ochrony zabytków tworzą osobny temat, który przekraczałby ramy niniejszego artykułu.

⁴ R. Macaulay, *Pleasure of Ruins*. London 1953; P. Zucker, *Fascination of Decay. Ruins: Relict-Symbol-Ornament*. New Jersey 1968; H. Burda, *Die Ruine in den Bildern* Hubert Roberts. München 1967; Porównaj także: J. A. Schmoll, *Das Unvollendete als künstlerische Form*. Bern 1959.

⁵ H. Vogel, *Die Ruine in der Darstellung der abendländischen Kunst*. Kassel 1948 s. 4, 7.

⁶ R. Haferkorn, *op. cit.*, s. 193.

⁷ *Tamże*, s. 15 i następne.

⁸ M. Felmingham, R. Graham, *Ruins. A personal anthology*, London-New York-Sydney-Toronto 1972 s. 117. „War Artist’s Advisory Committee”, który od 1946 patronował Imperial War Museum, liczył prawie 260 członków.

⁹ H. Vogel, *op. cit.*, s. 3.

¹⁰ *Tamże*, s. 10.

2. Southampton, wewnątrz ruin kościoła
2. Southampton, interior of church ruins

3. Kolonia, miejsce pamięci Św. Albana
3. Cologne, a memorial site of St Alban

4. Berlin Zachodni, kościół pamiątkowy cesarza Wilhelma
4. West Berlin, a memorial church of Emperor Wilhelm

Coventry w nocy 14 listopada 1940 roku przeżyło najcięższy niemiecki atak lotniczy spośród wszystkich miast angielskich. Miasto to stało się symbolem cierpień ludności cywilnej. W czasie nalotu zniszczone zostało stare miasto wraz z katedrą (niegdyś miejski kościół parafialny, od 1918 katedra). Zachowała się jedynie wieża zachodnia i mury zewnętrzne¹¹. Była to budowla w stylu „perpendicular” z lat 1373–1394 (hełm wieżowy 1433) wzniesiona na miejscu starego kościoła z XI wieku, z którego pozostały dwie krypty. Już w dzień po katastrofie postanowiono kościół odbudować. Teren kościoła oczyszczono z gruzów przenosząc je poza mury obwodowe. Jedna z krypt pełniła funkcję katedry, a w drugiej urządzono kaplicę, którą poświęcono jednemu wszystkich chrześcijan. Otwarta przestrzeń kościoła służyła jako „open-air cathedral”. Jej wyposażenie składało się z prostej mensy głównego ołtarza, z dwóch krzyży – „Charing cross” złożonego z dwóch spalonych belek starego wiązania dachowego oraz „Cross of Nails” ułożonego ze średniowiecznych gwoździ znalezionych w gruzach i prostego napisu „Father forgive” (Ojczye przebac). Ta spontanicznie stworzona kompozycja ołtarza była pełna wyrazu. Wyrażała ona ideę pojednania, która potem przyświecała również budowie katedry.

W 1944 roku opracowano projekt odbudowy kościoła, który ze starej budowli zachowywał jedynie prezbiterium i przewidywał nową w stylu pseudogotyckim. Projekt ten nie został jednak zatwierdzony i trzy lata później podjęto decyzję, aby obok ruiny wybudować nową katedrę. Na nowy projekt rozpisano konkurs.

Ruina powstała w rezultacie bombardowania i powinna zostać zachowana jako pomnik „ever standing to remind men of the tragedy of war” (zawsze stojący jako przypomnienie tragedii wojny) i jako „eloquent memorial to the courage of the people of Coventry” (wymowny pomnik odwagi ludności Coventry)¹². Ze starej katedry chciano zachować jak najwięcej, a ruina jako „Garden of Rest” – malowniczo obsadzona drzewami, roślinami pnącymi i kwiatami – miała służyć kościelnym uroczystościom pod gołym niebem¹³. Zwycięzcą konkursu został Basil Spence, który w swoim projekcie znakomicie powiązał ruinę z nową budowlą katedralną. Nowa katedra została zbudowana z tego samego czerwonego piaskowca, co stara. Jak „Phoenix at Coventry”, wzniesiony z popiołu, powstało najlepsze architektoniczne rozwiązanie okresu powojennego. Do wyposażenia nowej katedry przyczynili się doskonali artyści. Podarunki i ofiary płynące z całego świata wzbogaciły wnętrze. Ważne ogniwo nowego kościoła tworzy „Chapel of Unity”, kaplica dla wyznawców różnych religii, którym bliska jest myśl o pokoju. Założono także Coventry Cathedral Ministry of International Reconciliation z „Cross of Nails” jako symbolem.

Jako uzupełnienie tej misji powstał w 1956 roku obok kościoła dom Johna F. Kennedy’ego, międzynarodowe centrum dla młodych ludzi, do którego wzniesienia przyczyniły się dobrowolną pracą grupy młodych Niemców w ramach „akcji odkupienia”.

Także w Southampton, najstarszym angielskim mieście portowym nad kanałem, które stanowiło cel silnych niemieckich ataków lotniczych, powzięto plan, aby ruiny wojenne pozostawić jako pomnik. Stał się

nim zniszczony przez bomby 30 listopada 1940 roku kościół Św. Krzyża, gotycka budowla kamienna z 1320 (znacznie restaurowana w latach 1945–1850). Zgodnie z propozycją z 1946 r. ówczesnego burmistrza, R. J. Strangera, został mianowany kościołem pamiątkowym – „The Merchant Navy Memorial” – i poświęcony marynarzom marynarki handlowej, którzy podczas dwóch ostatnich wojen ponieśli śmierć na morzu¹⁴. Prace adaptacyjne i restauracyjne, według projektu z 1949 roku, zostały wykonane do 1957. Konieczne środki finansowe zebrano w formie ofiar z całego Commonwealthu. Ruinę kościoła tworzy wieża zachodnia i mury zewnętrzne o różnej wysokości. Część północna murów nawy została podwyższona, zaś część południowa zburzona, aby prawdopodobnie odsłonić ruinę od strony sąsiedniego placu. Na wyposażenie wnętrz, podobnie jak w Coventry, składają się ławki i zieleni. Zabytek budownictwa ozdobiony małymi drzewami i kwiatami tworzy „piękną ruinę”. Kotwica okrętowa w nawie bocznej, która została wydobyta niedaleko Southampton, symbolizuje związek pomnika z marynarzami, o czym informuje także tablica¹⁵.

Republika Federalna Niemiec, Niemiecka Republika Demokratyczna i Berlin Zachodni

W Republice Federalnej Niemiec ruiny pozostawione jako miejsca pamięci i pomniki mają inne znaczenie niż w Anglii. Różnica ta wynika z pewnością nie tylko z innej mentalności narodowej, lecz także z faktu, że tutaj gruzowiska przypominają o rozpaczy i potem przegranej wojnie, ze wszystkimi konsekwencjami. Przypomnienie staje się ostrzeżeniem. W powojennym nastroju obok żałoby zaznaczyły się także rozpacz i ból, w wielu wypadkach powiązany z chrześcijańską myślą o zbawieniu. Do tego doszły poczucie winy i chęć odprawienia pokuty przy miej-

¹¹ B. Spence, *Phoenix at Coventry, The Building of a Cathedral*. London 1962; B. Spence, H. Snoek, *Out of the ashes. A progress through Coventry Cathedral*. London 1963; H. C. N. Williams, *Coventry Cathedral (Guide)*. London 1974; A. H. Gardner, E. T. Baldwin, *Der Wiederaufbau der Kirchen in der Diözese Coventry nach dem Kriege*. S. Marien-Jahrbuch 1974/75, Lubeck 1975 s. 43–54.

¹² B. Spence, *op. cit.*, s. VIII i Appendix C, The Architect’s Report, The Idea, s. 117.

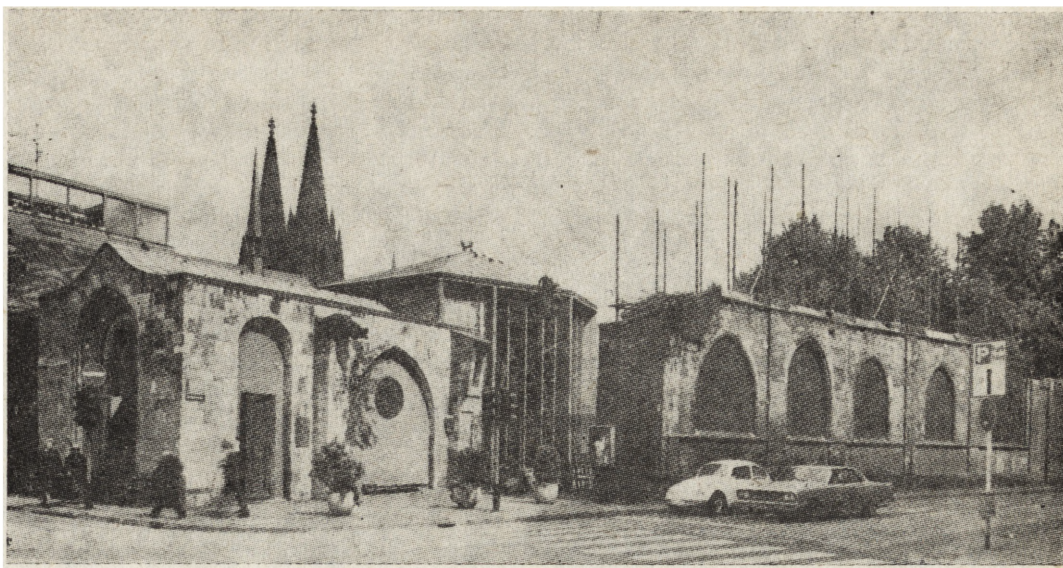
¹³ *Tamże*, s. 123: „Na terenie starej katedry należałoby posadzić drzewa, krzewy i kwiaty, a wzdłuż murów rośliny pnące. Natomiast rozległy brukowany plac przyległy do kruchty mógłby służyć jako miejsce zgromadzenia wiernych w czasie nabożeństw polowych”.

¹⁴ „Porządek uroczystości poświęcenia Pomnika Marynarki Handlowej w Kościele Świętego Krzyża w Southampton przez Najwielebniejszego Biskupa m. Southampton w środę 10 kwietnia 1957 roku”. Za przesyłkę materiałów, dotyczących monumentu-ruiny (dane wraz ze wspomnianym „Order of Ceremony”, plan, fotografie) jestem zobowiązany do specjalnych podziękowań Panom z City of Southampton: Mr. R. G. Thomson, Keeper of Archaeology and Antiquities i Mr. Lubbock, City Architect.

¹⁵ „Kościół Świętego Krzyża wzniesiony w tym miejscu w roku 1320 został zniszczony w czasie akcji bojowej 30 listopada 1940. Dzięki staraniom ludności Southampton ruiny tego kościoła (...) zostały zabezpieczone jako miejsce pamięci, zaś Ogród Spoczynku został poświęcony tym, którzy służyli w marynarce handlowej i zginęli na morzu”.

5. Kolonia, kościół parafialny Św. Kolumby

5. Cologne, parish church of St Columba

6. Berlin Zachodni, centrum gminy żydowskiej

6. West Berlin, a centre of a Jewish commune

scach, które są związane ze zbrodniami okresu nazizmu¹⁶. Wszystkie omówione poniżej pomniki-ruiny znajdują się w miastach, które stały się gruzowiskami na skutek ciężkich ataków powietrznych w drugiej połowie wojny. Berlin został dodatkowo poważnie zniszczony podczas oblężenia w 1945 roku. Idea przekształcenia zniszczonych budowli w pomniki nie jest nowa. Już w 1884 r. w Schwanenwerder pod Berlinem fabrykant Wessel wystawił jako pomnik zdobyty przez siebie fragment pałacu Tuileries spalonego podczas oblężenia Paryża w latach 1870–1871¹⁷. Z nowszych czasów można wymienić dzwony z wieży kościoła Marii w Lubeca, strącone i rozbite w nawale ogniowej w 1942 roku, które pozostawiono jako pomnik ofiar ataków bombowych i jako przypomnienie zniszczenia kościoła. Do najprostszych rozwiązań architektonicz-

¹⁶ P. Boettger, *Das politische Denkmal*, w: *Denkmalpflege in der Bundesrepublik Deutschland*. München 1974 s. 116. Z naszych rozważań wyłączamy historyczne cmentarze i zachowane nazistowskie obozy koncentracyjne, ponieważ tworzą one osobny temat, przekraczający ramy tego artykułu.

¹⁷ K. Wolff, *Wannsee und Umgebung*. Berlin 1977 s. 104. Wzniesiony przez Katarzynę Medici w 1564 roku pełen przepychu pałac Tuileries, został obrócony w perzynę przez komunistów podczas oblężenia Paryża przez armię niemiecką (1870/71).

Wesselowi udało się kupić malowniczy szczytek z tego pałacu i przez Anglię przywieźć go do Schwanenwerder, gdzie kazał go wystawić przy ulicy niedaleko mostu (1884). Na tylnej ścianie kamienia polecił umieścić napis – obecnie już mało czytelny: *Dieser Stein vom Seinestrande Hergepflanzt in deutsche Lande Rutt dir Wanderer mahndend zu Glück, wie wandelbar bist du!*

nych, w których ruina została przemieniona w pomnik, należy zniszczony w 1943 roku kościół Św. Idziego w Hanowerze¹⁸. Jest to kamienna gotycka budowla halowa z 1347 roku (fundamenty z X do XII wieku) z wieżą z 1717 roku. Ta ruina składająca się z murów zewnętrznych kościoła i wieży dzisiaj stanowi pomnik ku czci ofiar wojny. W Hamburgu podczas wojny został mocno uszkodzony neogotycki kościół Św. Mikołaja (1846–1874) ustanowiony potem pomnikiem ofiar ostatniej wojny. Władzom konserwatorskim nie udało się przeprowadzić jego odbudowy¹⁹. Rozebrano nawet i zachowano tylko ogromną wieżę jako składnik sylwety miasta. Były także plany, aby pozostałości kościoła połączyć z nową budowlą kościelną (kościół pamiątkowy). Jednak ze względu na jego położenie przy ruchliwej, przelotowej ulicy, pomysłu tego nie zrealizowano. Dzisiaj jest to miejsce, gdzie mieszkańcy znajdują ciszę i spokój.

Kościół pamiątkowy cesarza Wilhelma w Berlinie Zachodnim został wzniesiony w latach 1891–1895 według projektu F. H. Schwechтена w oparciu o formy romańskie²⁰. Został on trafiony podczas nalotu w listopadzie 1943 roku, a później w ostatnich dniach wojny doznał poważnych uszkodzeń podczas walk o Berlin. Po przeprowadzeniu prac porządkowych od 1953 roku w ruinach kościoła odprawiano msze pod gołym niebem. W 1954 roku rozpoczęło się zabezpieczanie wieży. Sporządzono projekt nowego budynku kościelnego o formach romańskich, który jednak nie został zatwierdzony.

W 1956 roku rozpisano „ograniczony” konkurs architektoniczny na projekt nowej budowli, uwzględniający pozostawienie wieży zachodniej. Wybrano projekt Ego na Eiermanna, który jednakże planował nową wieżę. „Po zaprezentowaniu tego projektu podniosły się głosy opinii publicznej za zachowaniem starej wieży. Ankieta zamieszczona w gazecie codziennej wykazała, że prawie 90% mieszkańców Berlina chciałoby, aby zachowano wieżę jako symbol i jednocześnie jako pomnik przeszłości”.

W końcu w latach 1960–1961 zrealizowano przerobiony projekt Eiermanna z zachowaniem starej wieży. Nowe założenie kościoła składa się z wielu budowli (kościół, zakrystia, wieża, kaplica), które są rozmieszczone wokół ruin wieży. Wzniesiono je na betonowym, podzielonym na pola podeście (pięć stopni), dzięki czemu zostały połączone w jedną całość. Jest to dobrze zrównoważona kompozycja złożona z mocno skonstrastowanych form: dominującej starej wieży ze swoją bogato rozczłonkowaną architekturą i prostego sześcianu nowej budowli. Okaleczona forma i rozdarte kontury nadają starej wieży dramatyczny charakter.

Nastrojowe dzieło powstało w Kolonii. Jest to miejsce pamięci św. Albana, które dzisiaj stanowi część kompleksu Gürzenich²¹. Dawny kościół parafialny, w swym rdzeniu romański i gotycki (przekształcony około 1670), został zniszczony w 1943 roku; zachowały się tylko mury zewnętrzne i filary. Po przejściu ruin przez władze miasta włączono je do planów rozszerzonej odbudowy kompleksu Gürzenich. Początkowo zamierzano zabezpieczyć ruinę i organizować na jej terenie uroczyste imprezy. Jednakże w 1955 roku została ona ustanowiona pomnikiem i miejscem pamięci ofiar wojny światowej. Tę koncepcję objaśniał architekt Rudolf Schwarz kierujący pracami budowlanymi: „Pozostanie ona taką jak teraz jest, poplątana i zdewastowana,

jako pamiątka tego, co działo się w tych ciemnych latach w sercach ludzi i jako stała przestroga. W przedświątku wieży urządzono kapliczkę, obrazującą dawne znaczenie tego miejsca”. Na posadzce kościoła, z krzemienia i płyt naturalnego kamienia, ustawiono wykonaną przez Ewalda Mataré, nieco zmniejszoną kamienną kopię rzeźby „Żalobna para rodziców” Käthe Kollwitz. Artystka rzeźbę tę wykonała na grób swego syna, poległego podczas I wojny światowej, znajdujący się na wojskowym cmentarzu w Dixmunden w Belgii. Małe ludzkie postacie na ogromnej pustej przestrzeni ruin, w której ramy dramatu tworzą surowe kamienne płaszczyzny ścian, „skarżące się” filary i wiszące architektoniczne rusztowanie z łuków gurtowych, nadają pomnikowi św. Albana wyjątkowy nastrój.

W Kolonii znajduje się także inny obiekt architektoniczny, który chociaż nie jest uważany za pomnik, to jednak bardzo bliski naszemu tematowi. Jest to nazwana przez tradycję ludową „kaplica w gruzach” lub „Madonna w gruzach”, którą w latach 1950–1951 została wbudowana, według planów Gottfrieda Boehma, w pozostałości zniszczonego bombami późnogotyckiego kościoła parafialnego (Św. Kolumby)²². Nazwa jej wywodzi się od rzeźby Madonny z XV w., która prawie nienaruszona przetrwała wojnę w starym kościele i dzisiaj stanowi figurę ołtarzową kaplicy.

Ruiny kościoła składają się z murów zewnętrznych i jednej kondygnacji wieży starszej, romańskiej budowli; pojedyncze części murów w latach 1947–1950 musiały zostać rozebrane z powodu policyjnego nakazu. Nowa kaplica jest ośmioboczna budowlą z cienkich żeber betonowych z płaskim dachem namiotowym. W zachowanej wieży znajduje się ciemny przedsionek. W 1956 roku do wieży dobudowano kaplicę z surowego betonu.

Całość tworzy bardzo udaną i nastrojową, integralną kompozycję „starego i nowego”. Jest to najbardziej lubiany nowoczesny kościół w Kolonii.

¹⁸ *Reclams Kunstführer*, Bd. IV, Stuttgart 1960 s. 342; G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler Bremen/Niedersachsen*, Stuttgart 1977, s. 414 i następne. Za zdjęcia i uzupełniające wskazówki jestem zobowiązany do podziękowań dolnosaksońskiemu Landesverwaltungsamt-Denkmalpflege.

¹⁹ Za informacje na temat kościoła Św. Mikołaja składam serdeczne podziękowania prof. dr Fischer z Denkmal-schutzamt w Hamburgu. Porównaj także: J. Habicht, K. Mathieu, *Bericht über die Denkmalpflege-Tagung 1971*, w: *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, H. 2, 1971 s. 163 i następne.

²⁰ *Die Bauwerke und Kunstdenkmäler in Berlin – Stadt und Bezirk Charlottenburg* (opracowanie I. Wirth), rozdział: Kaiser-Wilhelm-Gedächtnis-Kirche. Berlin 1961 s. 74–82.

²¹ G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler* (opracowanie R. Schmitz-Ehmke), Rheinland, München/Berlin 1967 s. 400 i następne. *Reclams Kunstführer, Deutschland III, Rheinlande und Westfalen*. Stuttgart 1975 s. 345 i następne; H. Beseler, *Der Wiederaufbau der Kölner Kirchen 1953–1956*, w: *Jb. der Rheinischen Denkmalpflege*, XX/1956 s. 229 i XXI/1957 s. 155. Za wskazówki, uzupełniające informacje i zdjęcia dotyczące kościołów Św. Albana i Św. Kolumby serdecznie dziękuję Panu dr. F. Mühlbergowi, konserwatorowi miejskiemu Kolonii.

²² G. Dehio, *op. cit.*, s. 345 i następne; *Reclams Kunstführer...*, s. 369 i następne; H. Beseler, *op. cit.*, XX/1956 s. 243 i XXI/1957 s. 170.

A

Odrębną grupę ruin w RFN stanowi wiele synagog, zniszczonych w czasie nazistowskiego reżimu, głównie podczas tak zwanej nocy kryształowej („Kristallnacht”) z 9 na 10 listopada 1938 roku. Wiele spośród nich po wojnie odbudowano pod znakiem pojednania, w tym najstarszą z XII wieku w Wormacji, która w zrekonstruowanej formie także była zaplanowana jako pomnik²³.

Kolejny przykład, bliski naszemu tematowi, znajduje się w Berlinie Zachodnim. Synagoga wzniesiona w 1912 roku według planów Ehrenfrieda Hessela przy Fasanenstrasse stała się także ofiarą nocy kryształowej i przez 19 lat pozostawała ruiną. Po wojnie odbudowa synagogi nie wydawała się uzasadniona, z powodu zmniejszenia się gminy żydowskiej, w związku z tym postanowiono zamiast niej wznieść centrum gminy żydowskiej, które jednocześnie miało być miejscem pamięci tragicznych wydarzeń. Akt położenia kamienia węgielnego (1957) zawiera między innymi następujący passus: „Część fasady starej synagogi zostanie wkomponowana w nowy budynek, jednocześnie jako wspomnienie świętych czasów żydowskiego życia i żydowskiej kultury w Berlinie i jako pomnik przeżytego okresu terroru reżimu hitlerowskiego”. W tym celu przed wysadzeniem ruiny w powietrze zostały wymontowane pojedyncze elementy architektoniczne i później wykorzystane we wzniesionej do 1959 roku nowej budowli, według projektu Dietera Knoblauch i Heinza Heise.

„Główne wejście od Fasanenstrasse otrzymało jako przedsiónek potężny portal starej synagogi, dostępny poprzez odsłonięte schody, podczas kiedy jej dwa dawne ryzality z południowego narożnika fasady są zestawione w pomnik. Na nim znajduje się inskrypcja: „Du sollst deinen Nächsten lieben wie dich selbst” (Powinieneś kochać swego bliźniego jak siebie samego)”²⁴.

B

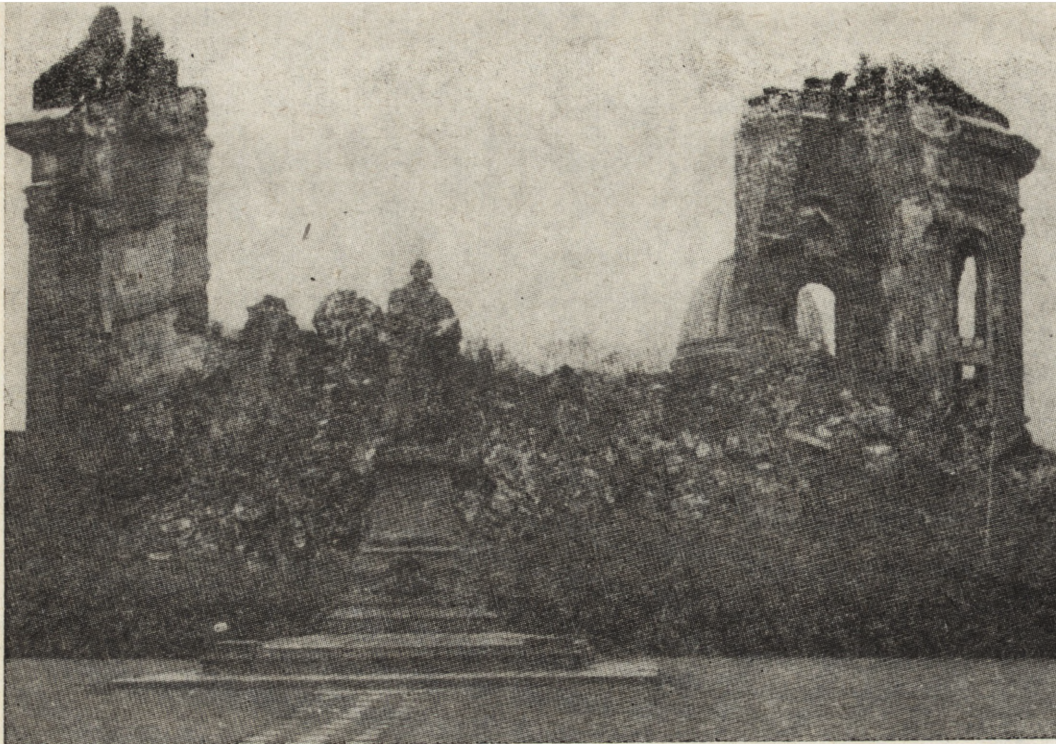

7. Monachium, Brama Zwycięstwa: A – po zniszczeniach w 1944 r.; B – odbudowana w latach 1956–1958

7. München, the Victory Gate: A – after destruction in 1944, B – rebuilt in 1956–1958

²³ R. Dölling, Worms: Synagoge, Judenbad und Judenfriedhof. Denkmalpflege als Zeichen der Aussöhnung, w: Denkmalpflege in der Bundesrepublik Deutschland, München s. 30 i następne.

²⁴ Die Bauwerke und Kunstdenkmäler in Berlin..., rozdział: Ehemalige Synagoge Fasanenstrasse, heute Jüdisches Gemeindezentrum, s. 96–103.

8. Drezno, ruiny kościoła Marii Panny

8. Dresden, ruins of the Church of Our Lady

Na tle dotąd omówionych pomników Brama Zwycięstwa (Siegestor) w Monachium stanowi całkiem specyficzny obiekt²⁵. Wzniesiona w 1852 roku z polecenia króla Ludwika I Bawarskiego jako pomnik udziału bawarskiej armii w wojnach wyzwoleniczych, w 1944 roku została w środkowej części mocno uszkodzona przez bombę burzącą. Od samego początku istniał zamiar zrekonstruowania budowli w jej dawnej formie. Jednakże brakowało środków na ten cel i rada miejska przyjęła rozwiązanie kompromisowe, które uważano za prowizoryczne. Według niego tylko jedna strona bramy powinna być uzupełniona, natomiast druga neutralnie odnowiona i zaopatrzona w inskrypcję. Ten zamysł został skrytykowany przez konserwatorów zabytków, którzy z różnorodnych powodów bronili wiernej rekonstrukcji pomnika. „Przeciwstawnym pozycji bronił architekt Josef Wiedemann i Związek Architektów Niemieckich, który przede wszystkim wykluczał historyczno-polityczne znaczenie Bramy Zwycięstwa i argumentował, że to właśnie ta budowla byłaby predestynowana do tego, aby nieść znak wojny dla przyszłych pokoleń”. W tym sensie odnowiona w latach 1956–1958 Brama Zwycięstwa (architekt J. Wiedemann) zachowała od strony południowej gładką, niezrekonstruowaną w detalach attykę z inskrypcją „Dem Sieg geweiht – vom Krieg zerstört – zum Frieden mahnend” (Poświęcona zwycięstwu – zniszczona przez wojnę – przypominająca o pokoju). Jest to rzadki przykład takiej zmiany znaczenia pomnika przez odbudowę, która jednakże zawiera także coś niezdecydowanego. Jego wymowa byłaby z pewnością silniejszą, gdyby zachowało się bramę wraz z koronującymi ją figurami w ich uszkodzonej formie.

Także w Niemieckiej Republice Demokratycznej zakorzeniła się myśl włączenia pozostałości zniszczonych budynków do nowych budowli (Berlin – portal zniszczonego zamku miejskiego jako część fasady nowego budynku Rady Państwa)²⁶ lub pozostawienia ruin wojennych jako pomników.

Drezno stało się 13 lutego 1945 roku ofiarą niszczącego ataku powietrznego aliantów, w czasie którego całe Stare Miasto, znane na całym świecie jako miejsce pełne dzieł sztuki, zostało rozbite w gruzy i spalone. Wśród zbombardowanych monumentów był także znany barokowy kościół Marii Panny, kamienna budowla centralna Georga Baehra z lat 1726–1738, którego dominująca w widoku miasta kopuła była symbolem Drezna²⁷. Zakrojony na dużą skalę remont kościoła był zakończony krótko przed atakiem, a sporządzone wówczas dokładne pomiary mogły umożliwić odbudowę tej ruiny, zawierającej jeszcze dużo wartościowych elementów. Jednakże w latach powojennych postanowiono pozostawić ruiny. Górę gruzów zabezpieczono i obsadzono krzewami róż. Tak ukształtowana ruina stała się pomnikiem. Nie wiadomo, jak długo będzie trwał ten stan, gdyż kościół został uznany za zbytek architektury i przewidziany do odbudowy. Inna zaś budowla, zabezpieczona ruina kościoła Braci Bosych w Erfurcie, ma być wkrótce rozbudowana jako muzeum o charakterze pomnika.

²⁵ M. Brix, *Siegestor. Umdeutung eines Denkmals durch Restaurierung*, w: *Denkmalpflege in der...*, s. 38 i następn.

²⁶ Wprawdzie motywacja była tutaj całkiem inna. Portal IV-berlińskiego zamku po jego wysadzeniu w powietrze w 1950 roku jako „Symbolu całkowitego upadku każdej feudalnej i imperialistycznej władzy, która niegdyś zezwoliła go wybudować” – tak brzmiało ówczesne uzasadnienie wysadzenia w powietrze – został znowu wbudowany w państwowy budynek nowej republiki, jako portal Karola Liebknechta, jako memoriał i pomnik proklamacji pierwszej socjalistycznej republiki. Porównaj: W. Sauerländer, *Erweiterung des Denkmalsbegriffs?* w: *Denkmalpflege 1975* (Tagung der Landesdenkmalpfleger Goslar, 15–20 Juni 1975). Hannover 1976 s. 190, z powołaniem na: *Das Berliner Schloss und sein Untergang*. Berlin 1951 i W. Volk, *Berlin Hauptstadt der DDR*. Berlin 1972.

²⁷ G. Dehio, *Die Bezirke Dresden, Karl-Marx-Stadt, Leipzig*, Berlin 1966 s. 64–66; W. Hentschel, *Zum Wiederaufbau Dresdens* w: *Österr. Zeitschr. für Denkmalpflege*, V/1951 s. 95, 97–98. Za fotografię ruin kościoła jestem zobowiązany do serdecznych podziękowań Panu inż. W. Preiss, Drezno.

9. Warszawa, Grób Nieznanego Żołnierza

9. Warsaw, tomb of the Unknown Soldier

Polska

Polska w momencie zakończenia ostatniej wojny światowej należała do najbardziej zniszczonych krajów w Europie. Przyczyną zniszczeń były oprócz działań wojennych także nienawiść i represje (spalone synagogi, planowe niszczenie zabytków kultury) ze strony niemieckiego okupanta.

Specjalny przypadek stanowi Warszawa, do której totalnego zniszczenia przyczyniło się obok oblężenia w 1939 roku także powstanie w Getcie (1943) i Powstanie Warszawskie (1944), a później „Vernichtungskommando Warschau”, które na osobisty rozkaz Hitlera trzy i pół miesiąca systematycznie wysadzało w powietrze zachowane jeszcze fragmenty miasta. Te tragiczne przeżycia nadały odbudowie dramatyczny i emocjonalny charakter. Wprawdzie początkowo dyskutowało się, czy Warszawa i Gdańsk powinny być zachowane jako gruzowiska-pomniki; jednak powszechna potrzeba potwierdzenia narodowej i kulturalnej egzystencji doprowadziła do odbudowy, do stylowo wiernej rekonstrukcji całych dzielnic staromiejskich.

W Polsce nie zachowano ruin kościołów jako pomników (może powinno się za taki uważać pozostałą z synagogi w Tarnowie białej, aczkolwiek jej pomnikowy charakter nie jest oczywisty). Zachowano natomiast ruiny obiektów wojskowych (np. Westerplatte, cytadela w Poznaniu), miejsca męczeństwa, miejsca straceń i innych. Specjalne miejsce wśród pomników Warszawy zajmuje Grób Nieznanego Żołnierza.

Ze zburzonego w 1944 roku pałacu Saskiego zachowały się jedynie arkady z Grobem²⁸. Pałacu nie odbudowano. W zachowane fragmenty arkad wmurowano nowe tablice z nazwami miejsc walki żołnierza polskiego w latach 1939–1945.

Obecnie Grób Nieznanego Żołnierza stoi samotnie na pustym placu jako pełen wyrazu pomnik czasów wojny. Drugą grupę reprezentują Pawiak w Warszawie

i obóz jeniecki w Radogoszczy (dzisiaj przedmieście Łodzi).

Pawiak był kompleksem więziennym z XIX wieku (1830–1835), który podczas okupacji 1939–1944 był świadkiem okrutnego terroru (1/3 spośród około 100 000 więźniów straciła życie). Stał się symbolem męczeństwa i oporu²⁹. Budynek został wysadzony w powietrze w 1944 roku przez niemieckich żołnierzy. W 1965 roku w częściowo zrekonstruowanym budynku mającym także charakter miejsca pamięci urządzono muzeum wykorzystując zachowaną bramę więzienną.

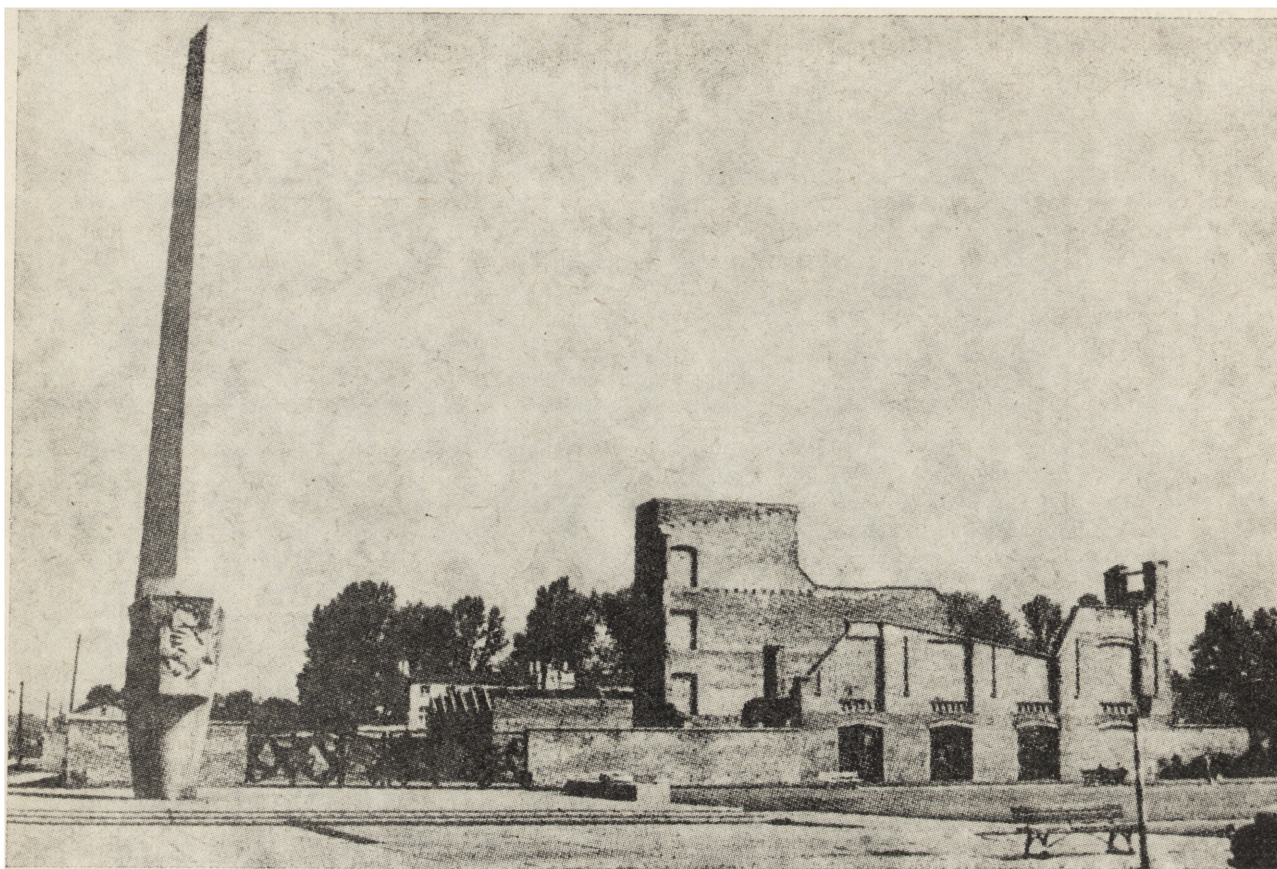
Obóz koncentracyjny w Radogoszczy został urządzony przez nazistów w budynku fabrycznym, który w przededniu wyzwolenia (17 stycznia 1945), po wymordowaniu części więźniów, Niemcy podpalili (śmierć poniosło wówczas około 900 osób)³⁰.

Dziesięć lat później pozostałości fabryki zostały przekształcone na mauzoleum ku czci zamordowanych, według projektu T. Herburt, W. Balda (architektura) i T. Łodzian (rzeźba). Składa się ono z zabezpieczonej ruiny z surowego ceglanego muru, którego zachowane partie zostały ukształtowane architektonicznie, i z wolno stojącego wysokiego obelisku-pomnika. Oba elementy zostały połączone w kompozycyjną jedność. We wnętrzu ruiny ustawiono monumentalny nagrobek z czarnego marmuru.

²⁸ J. A. Chrościcki, A. Rottermund, *Atlas Architektury Warszawy*. Warszawa 1977 s. 221.

²⁹ *Tamże*, s. 59; J. Rutkowska, R. Zdziarska, *Warszawa (przewodnik)*. Warszawa 1966 s. 108–109.

³⁰ *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 9, Warszawa 1967 s. 672.

10. Radogoszcz, mauzoleum ku czci pomordowanych w obozie koncentracyjnym
 10. Radogoszcz, mausoleum to commemorate the murdered in the concentration camp

Francja

Także Francja ma swój pomnik męczeństwa, który swymi wymiarami przestrzennymi przewyższa wszystkie dotąd opisane obiekty. Obejmuje bowiem całą miejscowość zachowaną jako ruinę: Oradour-sur-Glane, miasteczko w południowej Francji (Limousin, departament Haute-Vienne), nad malowniczą, często przez Corota malowaną rzeką Glane³¹. Urbanistycznie jest to nieregularne założenie w miejscu przecięcia kilku dróg o znaczeniu krajowym, ze średniowiecznym kamiennym kościołem parafialnym (z końca XV wieku, wieża XVI w.) i dwoma rynkami w centrum osady. Zbudowana składała się z jedno- i dwupiętrowych kamiennych domów, które stały ściśle obok siebie wzdłuż głównej ulicy. 10 czerwca 1944 roku Oradour stało się ofiarą akcji odwetowej za działalność partyzancką w okolicy, przeprowadzonej przez jednostkę dywizji SS „Das Reich”. Masakra objęła wszystkich obecnych mieszkańców i kosztowała 642 istnienia ludzkie (wszystkich mężczyzn rozstrzelano na rynku, a kobiety i dzieci zgromadzono w kościele i spalono). Następnie spalono całe miasteczko. Oprócz kościoła zostało zniszczonych 328 budowli, w tym 128 budynków mieszkalnych, 4 szkoły i dworzec. Oradour-sur-Glane stało się dla Francuzów symbolem nazistowskiego barbarzyństwa. Po wojnie postanowiono pozostawić ruiny jako pomnik z przestrogą „Ni haine ni oubli” (ani nienawiść, ani zapomnienie) i obok nich zbudować nowe osiedle (1947). Ten „Bourg Martyre” klasyfikowany jako „monument historique” został ogrodzony murem, ulice i place uprzątnięto, gruzy zabezpieczono. Tablice ostrzegawcze

z napisami „Souviens-toi”, „Remember” i „Silence” podkreślają dramatyczną wymowę okaleczonych domów.

Japonia

Los Hiroszimy jest powszechnie znany – 3 sierpnia 1945 roku stała się pierwszą w historii ludzkości ofiarą bomby atomowej. Po wojnie ocalała z katastrofy część społeczeństwa miasta postanowiła bronić pokoju z całych sił i dokumentować swą wolę pokoju przez adaptację zniszczonego miasta na pomnik pokoju³². Plan obejmował urządzenie Centrum Pokoju w sercu zniszczonego centrum, w parku na wyspie rzecznej. Zwycięzcą ogłoszonego konkursu architektonicznego został Kenzo Tange. Zaprojektowany przez niego w 1949 roku kompleks nowoczesnych budynków składa się z muzeum pamięci, centrum gminy i „Auditorium” z międzynarodowym hotelem (ten ostatni nie został zrealizowany). Dzisiaj kompleks ten zalicza się do najwybitniejszych

³¹ G. Pauchou, P. Masfrand, *Oradour-sur-Glane, Vision d'epouvante*. Limoges-Paris-Nancy 1945; G. Charlet, *Tragédie et Symbole d'Oradour-sur-Glane*. w: *Limoges et Haute-Vienne*. Bordeaux 1952; *Les Guides Bleus*. Paris 1970 s. 538.

³² *Memorial, Palais de la Paix*. Hiroshima, Japon, L'architecture d'aujourd'hui (Boulogne), dec. 1951; *Das Friedenszentrum in Hiroshima*. Bauen Wohnen (Zurich), Jänner 1960. *A Guide to Japanese Architecture*. Tokio 1975 s. 236.

11. Oradour-sur-Glane, fragment ruin
11. Oradour-sur-Glane, part of ruins

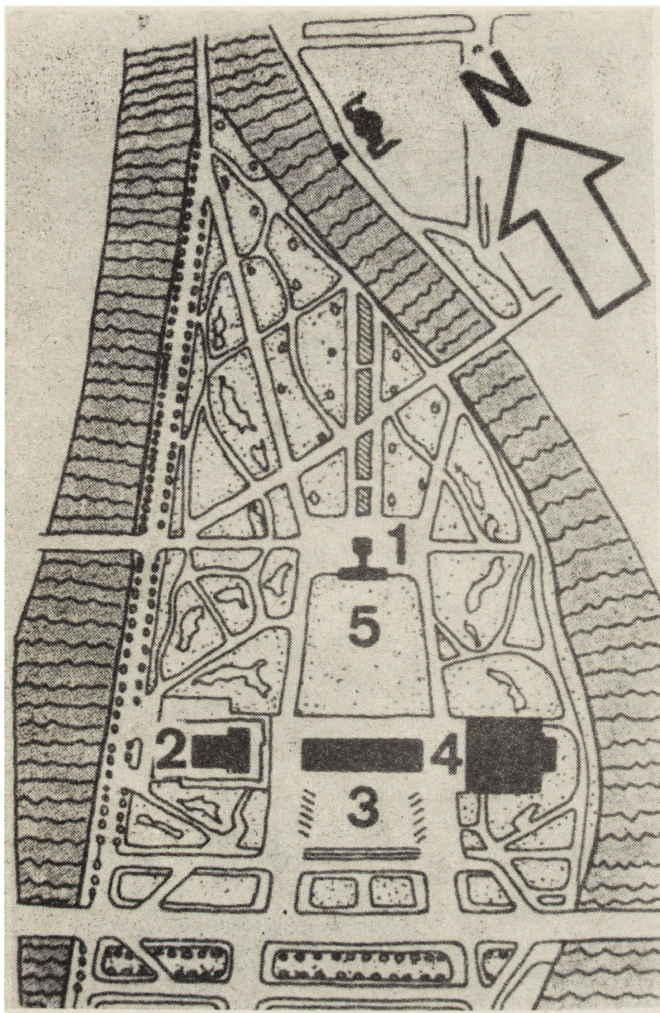
budowli monumentalnych Japonii (lata budowy 1950–1951). Oś założenia tworzą: muzeum pamięci (w nim są prezentowane materiały i dokumenty znalezione w dniu ataku atomowego), pomnik ku czci ofiar bomby atomowej i ruina jednej z niewielu budowli Hiroszimy, która przetrwała katastrofę. Jest to dawny budynek wystawowy targów przemysłowych, którego stłopy szkielet kopuły dramatycznie odcina się od tła nieba. Zachowano go jako pomnik pamięci tego, co się stało, z bardziej niż kiedykolwiek aktualnym memento „No more Hiroshima”.

U w a g i k o ń c o w e

Zachowanie ruin-pomników jako świadków tragicznych wydarzeń, pomników ku czci zmarłych i przypomnienie dla żyjących wypływa z przeżyć ostatniej wojny. Idea zachowania zniszczonej budowli jako pomnika najpierw została zrealizowana w Anglii – Southampton (1946) i Coventry (1947), później we Francji – Oradour-sur-Glane (1947) i w końcu w Japonii – Hiroszima (1949). Była ona wyrazem powszechnej potrzeby zachowania w pamięci tych, którzy zginęli i arystotelesowej *katharsis*. Ruiny wojenne, które także otrzymały egzystencjalne znaczenie, stały się symbolem i protestem przeciw temu, co się stało. Omówione przykłady tych ruin symbolizują zarówno totalną wojnę (wszystkie kościoły, Hiroszima), jak i morderstwa (Radogoszcz, Oradour), walkę o wolność (Pawiak w Warszawie) i w nie mniejszym stopniu czczą także pamięć zmarłych. Niektóre pomniki głoszą również ideę pojednania (Coventry) i pokuty (synagoga

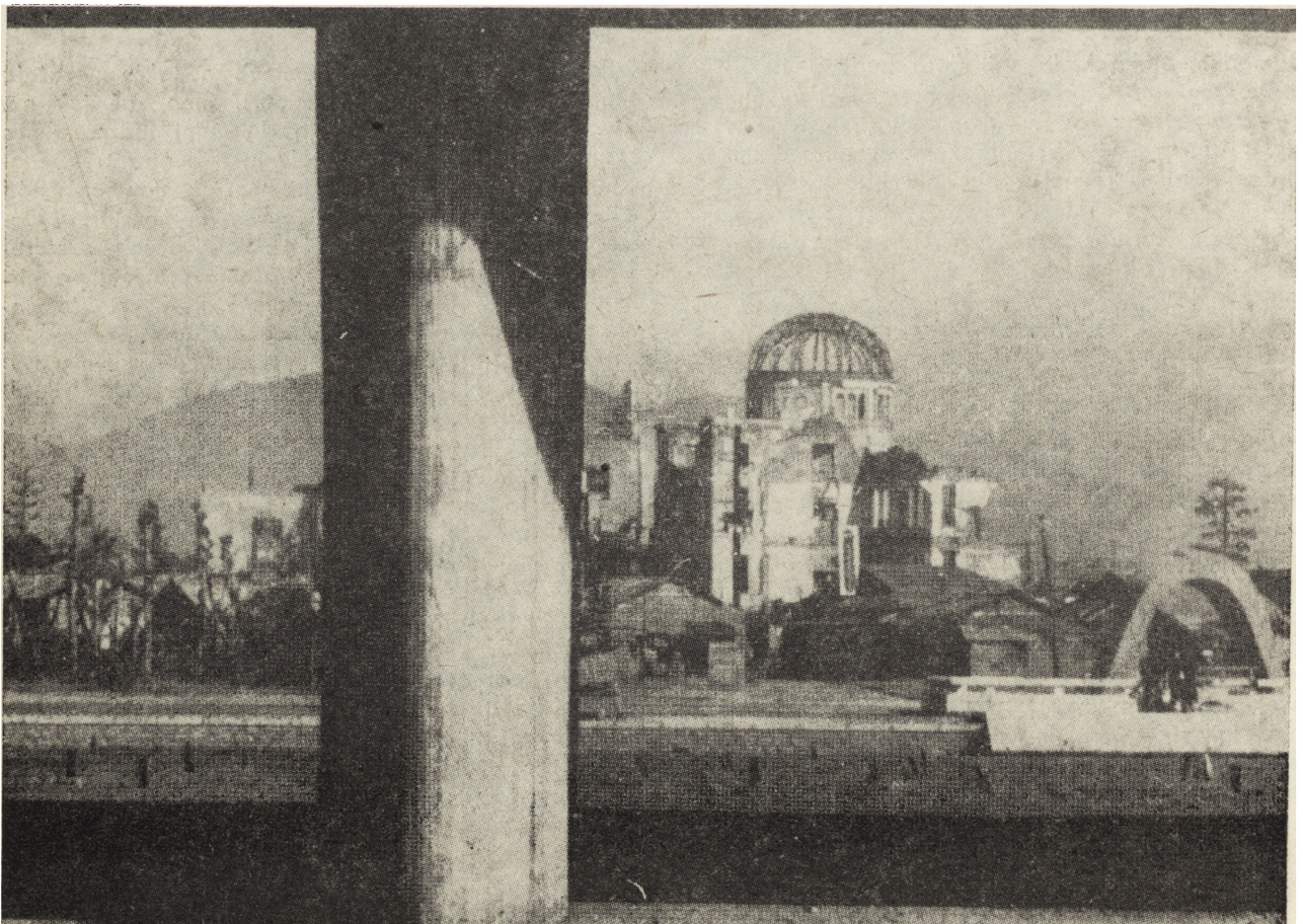
w Republice Federalnej Niemiec), a także wyrażają oskarżenie (Radogoszcz, Oradour). Inne zaś jak np. Coventry i Hiroszima apelują do całej ludzkości. Te ostatnie pomniki-ruiny powstały jako centra o światowym zasięgu z aktywnym programem pokojowym. Wśród omówionych pomników znajdujemy wiele kościołów, które jako symbole miłości bożej i miłości bliźniego szczególnie były odpowiednie do wyrażenia protestu przeciw okrucieństwu wojny. Jednocześnie stały się także pomnikami upamiętniającymi zburzone miasta, wraz z którymi zostały zniszczone. To samo dotyczy budynku wystawowego w Hiroszynie. Większość cywilnych budowli celowo zburzono, przez co wymowa ich ruin powinna otrzymać jeszcze większy emocjonalny charakter. Niektóre ze zniszczonych obiektów początkowo przewidziane do odbudowy później stały się ruinami-pomnikami. Zachowanie ich w stanie ruin nie zawsze było podyktowane motywami czysto ideologicznymi. Wieża kościelna w Hamburgu została zachowana przez wówczas urzędującego burmistrza wyłącznie jako składnik sylwetki miasta. W Dreźnie były wprawdzie ideologiczne podstawy, lecz całkiem innego rodzaju: tutaj powinno się przeszkodzić w odbudowie kościoła. Zresztą w międzyczasie pomnikowy charakter został nadany ruinie kościoła Św. Mikołaja w Hamburgu, a drezdeński kościół Panny Marii postanowiono odbudować. „Odwołania” są więc także możliwe.

Okolo dwóch trzecich ruin określonych mianem pomników pochodzi z cennych zabytków architektury, inne stanowią pozostałości nowszych budowli (np. Rado-

A 12. Hiroszima: A – plan Centrum Pokoju: muzeum pamięci (3), pomnik (1), B – ruiny pawilonu wystawowego
 12. Hiroshima: A – plane of the Peace Centre: museum of memorial (3), monument (1); B – ruins of a display pavilion
 (reprodukcje Z. Dubiel)

B

goszcz, Hiroszima) lub jak Oradour-sur-Glane – miejscowość, która wprawdzie była stara, ale w rzeczywistości składała się z domów o żadnej albo tylko nieznacznej wartości zabytkowej. Mimo to w całości zostały sklasyfikowane jako „monument historique”, co nie jest zgodne z praktyką ogólnie stosowaną we Francji. W innych wypadkach przez połączenie starego i nowego powstawały nowe, integralne zabytki. Nasz temat dotyka tutaj aktualnego w ostatnim czasie problemu utrwalania śladów i rozszerzania pojęcia zabytku³³.

W kształtowaniu ruin-monumentów znaleziono różnorodne nastrojowo i artystycznie interesujące rozwiązania – od ścisłego zachowania ocalałych części budowli do ich włączenia w duże kompozycje architektoniczne. Restauracja ruin zawsze łączyła się z przekształcaniem ich w miejsca pamięci. W niektórych wypadkach oznaczało to także usunięcie lub dodanie części murów, które powinny służyć lepszej integracji ruin z ich otoczeniem (np. Southampton) albo podkreśleniem oddziaływania ich formy (np. Radogoszcz). Tablice pamiątkowe i uzupełnienia, jak „Żałobna para rodziców” w kościele Św. Albana w Koloni podnoszą emocjonal-

³³ Porównaj W. Sauerländer, *Erweiterung...* Ta sama problematyka została opracowana szczegółowo na sympozjum polskich historyków sztuki w 1975 roku na temat: *Dzieło sztuki i zabytek (The work of art and the historical monument)*, BMiOZ, seria B, tom XLIII, Warszawa 1976.

RUINS AS A MEMORIAL AND HISTORIC MONUMENT

Ruins – a monument as a witness of tragic events, a monument in honour of the dead, recall and commemorate the experience of the 2nd World War. The idea to preserve a destroyed building as a monument was first realized in England (Southampton – 1946, Coventry – 1947), then in France (Oradour-sur-Glane – 1947) and finally in Japan (Hiroshima – 1945). War ruins, which assumed the form of a monument, have become a symbol and protest against war. Some of them symbolize the cruelty of the total war (e.g. Hiroshima), a tragic fate of the people (Radogoszcz in Poland, Oradour in France), struggle for freedom (Pawiak in Warsaw). Other monuments proclaim the idea of reconcilia-

tion (Coventry) and expiation (synagogues in the FRG). Initially it was planned to reconstruct some of the destroyed structures, but then it was decided to preserve them as ruins – monuments. About two-thirds of such ruins originate from valuable historic monuments. A variety of interesting solutions has been applied to compose ruins – monuments, ranging from an exact preservation of the rescued parts of the building to their inclusion into large architectonic compositions. Examples of such solutions in some of the countries inflicted with the tragedy of the 2nd World War (England, FRG, Poland, France, Japan) have been discussed in this article.

Omówione tutaj ruiny-pomniki pochodzą z kilku krajów europejskich i Japonii, w których udało się zebrać materiał. Być może, można by powiększyć ich liczbę i różnorodność o przykłady z innych krajów. Temat jest na pewno wart dalszych badań nie tylko z punktu widzenia konserwacji zabytku, lecz także jako przyczynek do powszechnej historii kultury.

Z języka niemieckiego tłumaczył
Maciej Paschke

BOLESŁAW BIELAWSKI

SYSTEMY EWIDENCJI ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH W ŚWIELE OPRACOWANIA UNESCO – ICOMOS

W 1984 r. ukazał się XIX tom *Museums and Monuments* zatytułowany *Manual on Systems of Inventorying Immovable Cultural Property (Podręcznik systemów ewidencji nieruchomości dóbr kultury)* autorstwa Meredith H. Sykes¹.

Z inicjatywą napisania tego podręcznika wystąpiła Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków (ICOMOS). Już w chwili powstania tej organizacji, tj. w 1965 r., sprawa dokumentacji zabytków była dostrzegana przez jej członków. „Jednym z podstawowych zadań Rady będzie utworzenie Ośrodka Dokumentacji ICOMOS. W tym celu podjęta zostanie długoterminowa akcja propagandowa na rzecz zbierania dokumentów i informacji. Zebrany materiał zostanie sklasyfikowany, prze-

analizowany i oddany do dyspozycji ogólnej” – czytamy w programie działalności tej organizacji². Jednak Ośrodek ten rodził się z trudem. Powołano go do życia dopiero w 1971 r. w Paryżu.

Warto zauważyć, że utworzenie Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie (w 1962 r.) wyprzedziło inicjatywę ICOMOS-u prawie o dziesięć lat.

Nic więc dziwnego, że organizację pierwszego spotkania międzynarodowego na temat dokumentacji zabytk-

¹ Oryginał i tłumaczenie dostępne w Bibliotece Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie.

² A. Żarynowa, *Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS. Zarys działalności i wybór dokumentów*. Warszawa ODZ 1980 s. 36.